

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻՃ. ՅԱՐԻ 1912

Ցարնկան 16 ֆր. ոսկի — 6 ռբ.:
 Հնգամսնայ 8 ֆր. ոսկի — 3 ռբ.:
 Մեկ թիւ կարծե 1-50 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻՒ 5, ՄԱՅԻՍ

ՊԱՅՄԱՆԱՆ

ՀԱՆ-ԺԱՐՅՈՐԻ ԹԵՂՄԱՆ ՄԱՅՈՐՆ՝

այ պատմիչները խոսում են մի ինչ որ ժողովրդի մասին, առնուով ծագ կամ ծագ, որի ծագումը մինչև այժմ մի առեղծոած է տակալին: Այս հարցը ի միջ այլոց հետաքրքրական է նաև այն տեսակետից, որ ծագները որոշ առնչություն ունին Հայ եկեղեցու պատմական կեանքի դաւանաբանական հոսանքներից մեկի հետ:

Քաղկեդոնական հարցին նուիրում, մի ընդարձակ յօդուածի մէջ՝ Ն. Մառ կանգ է

առնում նաև ծագների հարցի վրայ եւ քննելով նրանց մասին եղած պատմական տեղեկությունները, դալիս է այն եզրափակութեան, որ ծագ կոչուում էին Հայ քաղքեղոնականները: Ծագների կայսերական եկեղեցուն պատկանելը կասկածից դուրս է. ինչ էին ներկայացնում նրանք սակայն ցեղական տեսակետից, արդեօք նրանք իսկապէս Հայեր են ահա այս հարցի լուսարանութեան նուիրում են հետագայ տողերը:

Պատմական վկայութիւնները համաձայն չեն իրար հետ. ըստ մի քանիսի՝ ծագները առանձին ժողովուրդ են, տարբեր Հայերից. ըստ միւսների՝ դա լոկ մի մականուն է Հայ-քաղկեդոնականների: Առաջին անգամ ծագների մասին յիշում է Յիսաանէս Ժրգ դարում: ԳԺբախտարար՝ նրա աշխատութեան ծագներին վերաբերուող մասը մեզ չի հասել: Այդ մասին մեր դիտները հեղինակի ընծայականից, ուր նա հաշիւ է տալիս իւր աշխատութեան բովանդակութեան մասին եւ ի միջ այլոց՝ մի քանի կարեւոր տեղեկութիւններ է յայտնում ծագների մասին: Գիմելով Անտիոյ Նարեկացուն, որի խնդրանքով նա կազմել էր իր աշխատութիւնը, Ուխտանէսը ասում է, որ վրաց բաժանման պատմութիւնից յետոյ պիտի պատմի նաև «Զմիրտութիւն ազգին» որ լատին կոչի, նաև զգաւառս եւ զգեղս գլխաւորս եւ զբաղաւս եւ զբերդս իւրաքանչիւր գաւառոք՝ որ են յաշխարհին այնմիկ, որպէս եւ կամք քո հրամայելին, եւ զվանորայս հանգերձ վանականօք՝ անուամբ

՝ «О Происхождении Армянъ-Цоговъ» Журналъ Мин. Нар. Пр. 1911, 238—249.

՝ Н. Маркъ Армянуъ, монгольское назв. христианаъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ хангедонатахъ. С.-П. 1906.

իւրաքանչիւրոյ, եւ զանապառս միայնաւորաց, եւ որք բազմակիցք եւ որք միայնակեացք քնա- կեալ յապառս եւ յանապառս, եւ զօրինակ ցուցանել զօրութեանն Աստուծոյ, որ ի ծանուկս եւ ի յայտնի գործեր ի մկրտեալսն՝ երեւմամբ նշանաց եւ արուեստից՝ տեսեալմբ եւ յայտնու- թեամբ, միանգամայն եւ զգործս հոգեւորս եւ զբան եւ զլան եւ զվատասկ եւ զհանդէս երա- նելի եպիսկոպոսացն Գրիգորի եւ իւրոյ պաշ- տօնէիցն, զգործակցութիւն եւ զհրաման թա- գաւորին Սմբատայ, եւ զնախանձ նախարարացն ի հոգեւոր գործն, եւ զհանդէս իշխանացն ըստ իւրաքանչիւր իշխանութեան, եւ զայլ եւս պա- տուաւորացն ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ, որք գործակիցք լինէին մեզ ի բանս եւ ի գործ հո- գեւորս։ Նաեւ զհհ եւ զերկիւղ եւ սպառնալիս գաղանաւմիտ եւ թեթեւաշաւատ (եւ) ճիւղաղա- բարոյ մարդկան այնոցիկ ի վերայ մեր։ Առան զի այսոցիկ հրամայեալս ի քնն զստուգութիւն բերէ պատմութիւնս, թէպէտ եւ մեզ աշխատութիւն հատուցանէ յերկարութիւն բանիցս։ Այլ քանզի եւ ոչ այսու եւեթ բառականանային շարու- թեամբ, այլ ի մարտ մասնէին եւ ի կոխ, եւ որսային ազգի ազգի հնարիւք մեքենայից հրա- ցանութեամբ, եւ այլ եւս բազում եւ պէս պէս շարութեամբ անցի եւ դաւաճանութեամբ. արգ- զպառօնիկ խնդրեցեր ուսանել։ Դարձեալ եւ սկիզբն եւ զքնակութիւն եւ զպատճառս ասա- ցից, իթէ ուստի կամ զինչ եւ կամ զհարց եւ կամ էր վասն, եւ կամ որպէս, եւ կամ որով օրինակեալ» (Ա. 14—15)։

Այս ամենը Ռւստանիսի աշխատութեան երրորդ եւ գլխաւոր մասի բովանդակութիւնն էր կազմում։ Առաջին գիրքը — պարզ քա- ղուածք է՝ գլխաւորապէս խորհնացուց. երկրորդը՝ կազմած է մեզ լաւ ծանօթ «Գիրք թղթոցի, ի հիման վրայ, ինքնուրոյն եւ միայն վերջին գիրքը, որ նուրբուած էր ծաթներ իմրաութեան պատ- մութեան։ Նաբեկացի գիտնական Անանիայ վար- դապետի խնդիրը վերաբերուում էր հէնց ծա- թերին մնացածը նրան յայտնի էր աղբւրներէց Ռւստանիսից ոչ պակաս։ Թէ ինչպէս կատարեց Ռւստանիսի «Անանիայի» յանձնարարութիւնը՝ չգիտենք, որովհետեւ նրա աշխատութեան այդ մասը մեզ չի հասել։ Ռւստանիսը գրում էր ծիրգ առքի վերջը, իսկ ծիրգ առքի սկզբին ապրող Պողոս Զարմանցի, որ նոյնպէս հետա- քրքրուում էր ծաթերով, երեսան չի հանում որեւէ ծանօթութիւն Ռւստանիսի աշխատու- թեան հետ։ Հաջիւ թէ կարելի է Պողոսի ան-

տեղեակ լինելուն վերագրել այդ. նա գիտնա- կանի հոգակ ունէր եւ նրա դաւանաբանական աշխատութեան, որ հասել է մեզ, ապացուցա- նում է նրա լաւ ընթերցուած լինելը պատմա- կան գրականութեան մէջ։ Հաւանականաբար՝ Ռւստանիսի ծաթերի պատմութիւնը վաղ է կրել, Պողոսի ժամանակից առաջ։ Դրանով է բացատրուում, որ հետագայ հեղինակները գրեթէ ոչինչ չը գիտեն ծաթերի մասին եւ այն սակաւ տեղեկութիւնները, որ հաղորդում են նրանցից մի քանիսը հիմուած են եմֆադրու- թիւններ Վրայ, Բացի Պողոսից ծաթերի մասին խոսում են Միխիթար Արքիմանցին ծիրգ գա- րում եւ Միխիթար Ապարանցին ծիրգ դարում։ Պողոսի մեկնութեամբ՝ ծաթերը ի Հոռոմայ աշ- խարհն բնակուող հայեր են. «Երբ կաթողիկոս Յովհաննէս 726 թուին ժողով գումարեց եւ հայերին քաղքեղանակաւնութիւնից գէպի շջառ- րիտ հաւատըը դարձրեց, Հռոմի հողեր վրայ ապրող հայերը իրանց հաւատքի մէջ հաստատ մնացին, եւ հաւանցիկն են ծագում ծաթերը»։

Միխիթար Արքիմանցին ծաթերին նշոյնա- ցնում է ծաւղեացուց հետ։ Նա գրում է.

«Յաւուրս տէր Դաւթի (828—853)՝ Գարաման քահանայիցն զառաղծցի որոշեալ ի Հայոց՝ ի Վիրք դադոյցը Վերնդեալանի, այս է Դադն, որ կան այժմ ի Հոռոմս» (էջ 69)։

Աւելի հետաքրքրական են միւս Միխիթարի ծնելից տարի հեղինակի տեղեկութիւնները. Մի փոքրիկ գրութեք մէջ, Հայաստանում եղած զանազան աղանդների եւ հերիսիկոսական ուս- մունքների պատմութեան նուրբուած, նա յի- շում է ի միջ այլոց ծաթերի մասին. «... քանզի ոմանք կոչին Սմնիկ, ըստ Սըրասոց կոչելոյն եւ բարբառոյն, որ ասի Բաժնեալք կամ Թա- փեալք. վասն զի բաժնեալք թափեցան ի Սըրոյ միաբանութենէն որ ընդ սուրբ եկեղեցւոյ, եւ ոմանք կոչին Դաթի Հայեր, որ ընդուով եւ գրով ազգաւ են Հայք, բայց դաւանութեամբ եւ ամենայն օրինք են Յոյք... Նոյն հեղինակի խօսքով մկրտութեան մի ոմ Սնորեանայ (պայա- նադրաց) հետեւեցին «ոմանք ի Յունաց եւ ոմանք ի Հայոց, որք մերձակայք են այնմ գաւա- ոին (կեսարից) եւ երկրին, որք կոչին Դաթի Յոյք եւ Դաթի Հայք, որք ամենեւին դաւա- նութեամբ են օրինք եւ պարագայիք. Նոյն են Դաթի Հայքն ընդ Նոյն Յունաց, եւ յոյժ ստեն

այնչափ ուժեղացան, որ բռնեցին Յիզբաբի ստու-
պին հասանքների երկրորդը, հողը տերը դառ-
նալով՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդի սահիջ յետոյ
անիշխանական ժամանակաշրջանին զատերը իրանց
գրեթե անխախտ յայտարարեցին արաբներից,
Քալիֆները ստիպուած էին գնելը ոյթի դիմել
նրանց հնազանդեցնելու համար: Մի շարք ար-
շաւանները զար եղան: Վերջապէս 835 թուին
Քալիֆներին յաջողութեամբ կործել նրանց ոյթը եւ
ջարդից յետոյ գերի էին տարուած մօտ 27 հա-
զար զօտեր: Որքան վտանգաւոր էր թշնամին եւ
ինչ մեծ նշանակութիւն էին տալիս արաբները
իրանց յաղթանակին, կարելի է տեսնել այն
բանից, որ այդ յաղթանակը տօնուում էր Բաղ-
դադում մարտից երեք օր: Գերեալները տե-
ղաւորուած էին Անագարուայի ու Մոպսուե-
տիայի սահմաններում:

— Մի քիչ անցած, այն է՝ 855 թուին
Բիւզանդացիք յարձակում գործեցին Անագա-
րուայի վրայ եւ գերեցին այնտեղ ապրող բոլոր
զօտերին: Արաբները բանակցութեան մէջ մտան
Բիւզանդացիների հետ եւ վերջապէս կարողա-
ցան համաձայնութեան գալ եւ գերիներին
իրանց տեղերը վերագործնել:

Հաջիւ թէ կարող է կասկած լինել, որ
զատերը հենց այն ժողովուրդն են, որի մասին
խօսած են հայ պատմիչները, նրանց ծագւած
ծառն անուանելով: Այս անունը հինգի տփերին
հնչում էր՝ *jał*, իբրեւ Մուլթան եւ Սինդ բնա-
կաւոր ջեղերից մեկի անուն, *siñd* ջեղին ազգա-
կից: Հնդկական Լուրդ դառել է պարսիկ-արա-
բական հողի վրայ՝ Լուրդ, բոլորովին համապա-
տասխան լեզուաբանական կանոնների: Հայկա-
կան ձեւը՝ ծառն երեւի ընդհանուր է նաեւ Ասո-
րիքի եւ Միջագետքի համար: Հնդկաբանական
տեսանկէտից Վի՛ շ ալլակերպումը, եւ ի՛ի ծ —
ոչ մի գոտարութիւն չի ներկայացնում:

Ոչ միայն հնդկաբանական, այլ եւ իրա-
կան-պատմական տեսանկէտից ծաթերի եւ զա-
տերի համադրութիւնը չի կարող հակաճառու-
թեան հանդիպել: Վէ՛ճ են տարբեր կարծիք
կարող լինել միայն այն հարցի վերաբեր-
մամբ, թէ երբ եւ ինչպէս են ընկել նրանց
Հայաստան եւ ձուր էին կենում Ուխտաբիտի
օրով, հայ քարոզիչներից քրիստոնէութիւն ըն-
դունելու միջոցին: Արդեօք զատերը Հայաստան

եկան Անագարուայից, թէ՞ Միջագետքի ուրիշ
տեղերից, այս հարցը մնալ է մնում: Պետք է
ենթադրել, որ նրանք հաստատուեցին Հայաս-
տանի սահմաններում իրանց մկրտութիւնից
(Ժրդ. Գարի վերը) շատ աւելի վաղ: Ինչպէս ե-
րեւում է, նրանք արգէն հայերի հետ ձուլուելու
ճանապարհի վրայ էին, իւրացրել էին նրանց
լեզուն, թէեւ նրանց լիովին հայացումը կատա-
րուել է, երեւի, քրիստոնէութիւն ընդունելուց
յետոյ կամ զուգարկուել է մկրտութեան հետ:

— Աւելի ուշ ժամանակույց գործները
ճանաչում են ծաթերին, բայց կարծում են
նրանց ոչ թէ հայ, այլ կոյսերական եկեղեցու
կողմնակից: Այս բանի մէջ համաձայն են իրար
հետ թէ՛ հայ եւ թէ՛ յունական աղբիւրները,
Պողոս Տարսնեցին եւ Նիկոն Սեւաստեան: Դաթ
հայերի հայոց եկեղեցուց զեւրի քաղկեդոնա-
կանութիւն անցնելը կատարուեց երեւի Ռաբարա-
տունեաց թագաւորութեան թուլացման եւ վերջ-
նական անկման միջոցին: Հայաստանում գոյու-
թիւն ուներ հայ եկեղեցուն կից նաեւ քաղկե-
դոնական մի համայնք, որ մտնում էր կոյսերա-
կան եկեղեցու կազմի մէջ. դաւանաբանական
վէճերի ու խառնակութիւնների շրջանին ժրդ-
դարուց յետոյ, ծաթերը անջատուեցին իրանց
հաւատքից եւ միացան հայ քաղկեդոնական-
ներին ու հօռոմներին: Որոշ մտքով իրաւացի է
Պողոս Տարսնեցին, որ կասում է ծաթերին այն
հայերի հետ, որոնք յունական հաւատքի մէջ
մնացին 726 թուի դաւանական յեղաշրջումից
յետոյ, սա ծաթերի ծագումն է ըստ դաւանու-
թեան, բայց ոչ ըստ ցեղի: Եւրոպացի պետք
է հասկանալ նաեւ Նիկոնի խաղաղութեան Մուրա-
բայի եւ Թեոփոսի գործունէութեան մասին
հայերի մէջ եւ նրանց՝ ծաթ հայերի հետ միա-
սին ապրելու մասին: Եւրանց ժամանակ ծաթ
հայեր գոյուելու չունէին. նրանք կարող էին
կապ ունենալ միայն հայ-քաղկեդոնականների,
բայց ոչ ծաթ հայերի հետ: Դժուար է ասել՝
արդեօք ծաթ հայերը, որոնց մասին խօսում են

1 Ըստ Նիկոնի՝ ծաթերը ընկուելու էին Միջագետքի
մարտիկների նպաստով: Բիւզանդական եկեղեցու վար-
չական կազմակերպութեան նպատակով, որ ներկայացած է
Գրիգոր Նիսիւրեացու աշխատութեան մէջ, Միջագետքի կոյ-
սերական հողերը երկու թեմ էին կազմում՝ Օսրեան
եղեկայով եւ Միւսիսով (ισαακ Μσοοστασias άνω μη-
τροπολις Δμδα, Georg. Cyp. p. 46, ed. Gelzer.)
Ամբաստան: Այս բաժանումը պահպանել էր նաեւ արքայական
շրջանի մէջ եւ հաստատուեց արքայական եւ նաեւ խորհրդի
ժամանակ: Այդ զեղքում ծաթերը ընկնում են Ամբաստ-
նի շրջանի մէջ, ինչ Միջագետք (Գրիգոր) սահմաններում: Ար-
դեօք այն տեղերի մասին է Ուխտաբիտի խօսքը՝ յայտնի է:

¹ Macritchie David, Accounts of the Cypries
of India. London 1886. Հմտ. Вазназевъ, А. А.
Възвѣстїя и Арабы. Полит. отнош. въ время Аморітской
династіи, էջ 177—180:

Կիկոն եւ Պոդոսը, իրօք ծագում էին ծածկերից, այսինքն՝ Հայաքան ծածկերի սերունդն էին, թէ՛ այդ անունը դառել էր արդէն անուանական, ոչ միայն իսկական ծածկերին, այլ եւ բոլոր՝ իրանց դասանուններն ունեւորող, Հայերին որոշելու համար:

Միխիթար Ապարանցին զանազանում է ծածկ-Հայերին ծածկ-ոյններից: Այս տեղեկութիւնները նա քաղում է աւելի հին մի աղբիւրից, որ նրա արամազրութեան տակն էր: Նմանօրինակ դատերի մի մասի Հայաքանն, նրանց միւս մասը ձուլուել էր ոյնների հետ: Զատերի ազգային անհատականութեան շրջանումը պայմանաւորուում էր ամենից առաջ իրանց մայրենի լեզուի կորստով եւ նրա տեղ Հայերենի եւ յունարենի գործածութեամբ: Հայերեն լեզուի ապրածուիլը զատերի մէջ հող էր պատրաստել նրանց Հայ եկեղեցու ծոցը մտնելու համար:

Զատերի¹ հաւ. եկեղեցուց անջատման ժամանակը եւ նրանց ճակատագիրը այնուհետեւ — մեզ անյայտ են: Նշնպէս յայտնի չէ, ինչպէս են նրանք ընկել Սիմեոն Լրաշազգործի, Սարբայի եւ Գեղոսիտիսի վանքերը: Ծածկերի ցորենը կապ ունի, երեւի, քաղկեդոնականութեան պարտութեան հետ Հայաստանում, եւ նրանք ուղեւորուում էին գէպի այն վանքերը, ուր հնուց ապրել են Հայ-քաղկեդոնացիք:

Արգակաւ² ծածկերին զատերի հետ նոյնացնելով եւ նրանց անկախ ցեղական ծագումը ընդունելով, հարթուում են եւ վերանում յիշուած հակասութիւնները պատմա-գրականական տեղեկութիւնների մէջ: Ուխտանիսի վկայութիւնը ճշգրտում է եւ ամենը, ինչ որ նա պատմում է իր ընծայականի մէջ աւելի համականչելի է դառնում: Հարկ չը կայ ստել, որ նա ծոգեացեաց մասին էր պատմում, ծածկերի մասին ուրիշ տեղեկութիւնների ճշգրտութիւնը պաշտպանելու համար: Պարզուում է նաեւ «Ծածկ (Ծայթ)-Յոյք» դարձուացքը «Ծածկ (Ծայթ)-Հայք»-ի կողքին:

Ինչ վերաբերում է զատերի յարաբերութեան ցեղանիւթի հետ, այս հարցի ընտելութիւնը չի կազմում մեր նպատակը: Մի քանի հետազոտողներ ժխտում են, կարծես, արդէն հաստատուած կարծիքը ժամանակակից ցեղանիւթերի զատերից ծագման մասին: Թողւում ընդունուած կարծիքի խոսում է Միխիթար Ապարան-

ցու մի ցուցմունքը. պատմելով ծածկերի մասին, նա յայտնում է ի միջի այլոց, որ Հայ-քաղկեդոնականներից մի քանիսը կոչուում են անի, որ նրա կարծիքով նշանակում է եկեղեցւոր, ան-կեղեցւոր: Այս բացատրութիւնը հիմք չունի, ինչպէս եւ ծով քառի մեխիթութիւնը իբրեւ — կիսատ, անբաւարար — անուն որ ստուել էին Հայ-քաղկեդոնականներին իբրեւ Նշաւակում նրանց հակառակորդները: Սովի խօսքը անպայման կապ ունի *sinte* անուն հետ, ինչպէս կոչում են ցեղանիւթը իրանք իրանց¹, Երեւի աս նոյն խօսքն է ինչ որ *sindi*, հնդկական ցեղի անունը, որին ազգակից են եւ ծածկերը: Ռուիշ խօսքով՝ *sonit*, *sinte* — մէկն է այն անուններից, որ տալիս են զատ-ցեղանիւթը իրանք իրանց:

Ես չեմ շօշափում այն հարցը, թէ ինչ յարաբերութեան մէջն են գտնուում պատմական ծածկերը այսպէս կոչեալ՝ Հայ ցեղանիւթի հետ, որ ապրում են Հայաստանում եւ կոչուում են Խոյշ, իբրեւ արարեր մահմադական ցեղանիւթից՝ կուլմիւնիլէն եւ Դաւաթ-Բիւնիլէն, իրանց կենցաղն ու լեզուն դեռ չեն ուսումնասիրուած: Նոյնպէս անյայտ է նրանց յարաբերութիւնը եւրոպական ցեղանիւթի հետ: Ցեղանական լեզուի հետազոտողները բերում են խօսքեր, որոնք, նրանց ասելով, պատահում են ցեղանական բոլոր բարբառներում. օրինակ՝ *choro* = խոր, *kotor* = կոտր, բեկոր, *handako* = խրամ, քանդակ, *jat* = ջերմ: Բացատրութիւն այս բաների համար նրանք փնտռում են արարեւելի մէջ², այն ինչ այս խօսքերը գտնուում են Հայերեն լեզուի մէջ նոյն նշանակութեամբ: Այս խօսքերի թուին են պատկանում նաեւ՝ *oqi* = ոգի, հոգի, *temm* = երկիր (յուշ. թէյա, հայերեն՝ թեմ), *grat graizh* (գրաստ. բեռնակիր անասուն), *patibu*, *pativ* = պատիւ: Այս զուտ Հայկական խօսքերի եւրոպական ցեղանիւթի բերումը գտնուիլը ցոյց է տալիս, որ նրանց հետ ձուլուել են մի ժամանակ արեւելքում, Հայերին կից ապրող տարբեր գուցէ Հայ ծածկերը եւ անիները, հենց նրանք, որ ապրում էին զիլիկիյում, Հայ Թագաւորութեան կործանումից յետոյ շարժուեցին գէպի կայսրութեան մայրաքաղաքը եւ այնտեղից

¹ Max Ritchie, անգլ. էջ 89. Пятковъ, К. П. Цыганъ: късколко словъ о нѣрѣтнхъ западныхъ хитанъ: баша и арауш, С.-Ил. 1887, էջ 19:

² Max Ritchie, անգլ. էջ 84-85:

³ Пятковъ, անգլ. էջ 47:

¹ Ուղղագրութիւնը ամեն տեղ պահպանում ենք առաւ բնագրի համապատասխան: Ծ. Բ.:

